

waarom het hoofdstuk over erfzonde en predestinatie is opgenomen, want ook daar heeft de auteur erg op het kompas van anderen gevaren. Alles heeft hem moeten dienen om aan te tonen dat Coornhert geheel uniek is. Hij mag geen erasmiaan heten (261), geen eclecticus (264), hij alleen wist personen van zaken te scheiden en polemiseerde daarom op veel hoger niveau dan zijn tegenstanders (72), hij alleen was echt tolerant omdat hij niemand de mond gestopt wou zien (228). Dat moge allemaal waar zijn, Coornhert maakt toch wel de indruk dat hij niet het verschil kende tussen gelijk hebben en gelijk krijgen, dat hij niet besefte hoe een ogenschijnlijk puur zakelijke polemiek iemand persoonlijk volkomen kan diskwalificeren, kortom dat hij bij al zijn verstandelijke tolerantie was wat tegenwoordig een drammer heet.

Wie zich zoveel jaren aan eenzelfde persoon wijdt, gaat zich er mee vereenzelvigen. Daarom schrijft ook Bongers over de 'Doopsgezinde Kerk' (131) wat een pertinent onjuist anachronisme is, daarom is het calvinisme voortdurend de gebeten hond en kan er voor het feit dat Beza tussen 1570 en 1580 toleranter over de tolerantie ging denken alleen het zuinige 'volte face' af (219), daarom wordt de wederzijdse beïnvloeding van de beide Coornhertkenners Becker en Lindeboom niet gepeild (403). Het is hem blijkbaar ontgaan dat Lindeboom in zijn 'Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme' anders schreef dan in zijn eerdere 'Stiefkinderen van het Christendom'. Merkwaardig is dat Bongers wel Kühlers typering van Coornhert als 'den vriend en tevens den vijand der Doopsgezinden' blijkt te kennen (133), maar niet is ingegaan op wat Kühler zes regels verder schreef: 'Coornhert is Sebastiaan Franck in Nederland'. Juist die gelijkheid, of eventueel: dat verschil, komt in dit boek niet uit de verf.

In 1960 leverde Bongers zes uitstekend typerende teksten van Coornhert voor de bundel *Documenta Reformatoria*, een bronnenboek voor 'de geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming' (Kampen, 1960, I, 253-260). Ze belandden daar bij de 'Theologen uit de zestiende eeuw' en wel tussen de calvinisten Dathenus en Taffin, allicht een redactionele chronologische beslissing. Wie nu dit nieuwe boek van Bongers leest, vraagt zich af, of hij destijds niet had moeten weigeren, aan zo'n protestants boek mee te doen. Multatuli staat er immers ook niet in, hoewel hij van doopsgezinden huize was. Voor de redactie van de *Documenta* was dat geen punt, zo min als het dat geweest zou zijn voor Becker of voor Lindeboom. Nu blijft men echter wel met die vraag zitten. Of, als inderdaad Coornhert terecht in die bundel van 1960 staat, is de tegenstelling tot bepaalde vormen van het protestantisme toch niet kleiner geweest dan Bongers nu uitmeet? Ook de blijvende vriendschap tussen Coornhert en de doperse leider Hans de Ries wijst in diezelfde richting.

O.J. de Jong

Carl Joachim Friedrich, *Johannes Althusius und sein Werk im Rahmen der Entwicklung der Theorie von der Politik* (Berlin: Duncker & Humblot, 1975, 161 blz. + 4blz. foto's buiten de tekst, DM 48,-, ISBN 3428032500).

Toen dit werk mij enige jaren geleden door de redactie van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* ter recensie werd toegezonden, bleek mij dat het de Duitse bewerking moest zijn van de fraaie 'Introduction' die Friedrich in 1932 had meegegeven aan zijn editie van Althusius' *Politica methodice digesta*. Ik heb mij er toen over verbaasd (zie mijn bespreking in *TvR XLVI* (1978) 179-184) dat dit niet uit het boek zelf bleek: het bevat geen voorwoord en geen verantwoording. Bij menige lezer zal de vraag opkomen hoe deze uitgave tot stand

is gekomen. De bewerking is uitzonderlijk slordig. Men zou kunnen vermoeden dat zij grotendeels door een assistent of een secretaresse is vervaardigd. Het lijkt er zelfs op dat de auteur nauwelijks bemoeienis met de drukproeven heeft gehad. Maar hoe weinig zorg er ook aan is besteed, boeiend is het boek wel.

De aanleiding tot deze publikatie moet ongetwijfeld worden gezocht in de activiteiten van de Johannes-Althusius-Gesellschaft te Munster. Zijdelings blijkt dit ook wel uit het feit dat in de prospectus (die ik aantrof in het mij door de redactie van de *BMGN* toegezonden recensie-exemplaar) en op het omslag aandacht wordt gevraagd voor de grote *Althusius-Bibliographie* (1973). De tekst waarmee Friedrichs boek over Althusius in de prospectus wordt aangeprezen is grotendeels samengesteld uit aan de eerste twee bladzijden ontleende - maar soms iets veranderde - zinnen en ondertekend door de auteur. Terwijl de welwillende lezer van het boek misschien geneigd is er niet te zwaar aan te tillen, maken die passages apart gedrukt in de folder een wat zonderlinge indruk en zijn ze heel geschikt om de historicus die zich wel eens met Althusius heeft bezig gehouden kopschuw te maken. 'Die von mir im Jahre 1932 neuherausgegebene POLITICA METHODICE DIGESTA des Johannes Althusius', leest men in de prospectus, 'ist in der Zwischenzeit klassisch geworden', iets wat het boek (7) lijkt tegen te spreken.

In het inleidende hoofdstuk (7-16) trekt de politicoloog even het kleed van de boetprofeet aan. Om het belang van zijn studie te rechtvaardigen vond hij het kennelijk nodig de relevantie van Althusius' werk voor het heden te schilderen en hij deed dat met de behangerskwast. Op vele plaatsen in de wereld kan men, aldus de schrijver, anarchistische toestanden ontwaren, en ook na Hitler en Stalin was 'die Kunst das Leben der Menschen auf diesem Stern so zu gestalten, dass man die Menschheit als glücklich ansprechen konnte, ...nicht gemeistert worden... Was hat einer solchen Welt ein Theoretiker, der an die Welt von 1600 dachte, zu sagen? Mehr als man glauben möchte; denn auch die zweite Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts war von ähnlichen Verfallserscheinungen betroffen, wie unsere Welt'.

Wie na deze en dergelijke opmerkingen met enige scepsis verder leest, bemerkt tot zijn opluchting dat de schrijver niet probeert aan te geven hoeveel de hedendaagse mens van Althusius' theorieën kan leren. Wel beschrijft Friedrich in het laatste hoofdstuk - dat nog niet voorkwam in de 'Introduction' van 1932 - 'Althusius' Lehre in der Weiterentwicklung der politischen Wissenschaften' (127-141). Het gaat hem daarbij naar eigen zeggen niet zozeer om de vraag naar de invloed van Althusius maar om de 'innere Verwandtschaft' tussen zijn theorie en die van latere beoefenaren van de 'wetenschap der politiek' (127). Nu zijn er natuurlijk tussen Althusius en allerlei latere theoretici (zoals de hier genoemde Milton, Locke, Harrington, Montesquieu, Rousseau, Kant en Marx) wel parallellen aan te wijzen, maar ook het werk van allerlei andere schrijvers vertoont 'parallellen' met dat van diezelfde theoretici. Wat bewijst zo'n hoofdstuk eigenlijk? Waarschijnlijk moet het dienen om het onvergankelijke karakter van (veel, of althans een deel van) Althusius' denkbeelden te suggereren, en om de mijns inziens onhoudbare stelling dat Althusius één van de grondleggers van de wetenschap der politiek is (63, 127) kracht bij te zetten. Wat Friedrich met die laatste bewering precies bedoelt, is mij overigens ook niet recht duidelijk. Misschien is het dit dat Althusius de grondslagen heeft ontdekt van het beste politieke systeem, van de 'Verfassungsstaat der Neuzeit'; wellicht heeft dit oordeel dus een normatieve strekking.

Friedrich behandelt in hoofdstuk II (17-39) Althusius' leven, in hoofdstuk III (40-69) de grondslagen van zijn politieke theorie en in hoofdstuk IV een grondbegrip daarvan: de consociatio symbiotica (70-89). Hoofdstuk V (90-98) handelt over 'Das Problem des

Rechts in der natürlichen symbiotischen Gemeinschaft (Genossenschaft?). Hoofdstuk VI (99-112) is getiteld 'Vernunft, Rationalität und Religion', hoofdstuk VII (113-126): 'Das Gemeinwesen und seine Regierung (Staat)'. Ofschoon ik op onderdelen nogal eens twijfels heb over Friedrichs beschouwingen, onder andere doordat hij vaak zulke grote lijnen trekt dat het moeilijk is uit te maken wat hij precies bedoelt, en hoewel ik meen dat Friedrich Althusius' betekenis overschat, betwijfel ik niet dat zijn boek een 'must' is voor ieder die belang stelt in de politica van de Emdense theoreticus.

Theo Veen

Roland Baetens, *De nazomer van Antwerpens welvaart: De diaspora en het handelshuis De Groote tijdens de eerste helft der 17e eeuw* (Historische Uitgaven Pro Civitate, XLV; Brussel: Gemeentekrediet van België, 1976, 2 dln., 370, 399 blz., BF 980,-).

Sixteenth-century Antwerp has of late enjoyed a fair share of first-class studies, and for some years the question has been posed, notably by Wilfrid Brulez, whether the crisis centred on Parma's recapture of the city in 1585 and the loss of the Scheldt outlet was really the climax of its European greatness. It was known that many emigrants later returned, that industries revived, that the place continued to attract specie in abundance. In *The Growth of the Antwerp Market* (1963), a work which mapped the frequent ups and downs of the golden age itself, Herman van der Wee referred to 'new strong development' during the Twelve Years Truce, although he devoted only a brief epilogue to 'the slow but courageous recovery' from 1588 and he halted in 1619. More recently, John Everaert devoted a substantial volume to the continued vitality of Flemish firms in the Spanish colonial trade after 1670. It has been left to the alert mind and massive industry of Roland Baetens to look hard at the trading centre itself, with some useful guidelines for the further study of its markets abroad, in the first half of the seventeenth century.

In effect he has written two books, each of which might stand by itself. Following an article on the firm of Van Colen (*Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1960), he seems to have begun with the intention of writing the business history of the related house of De Groote, the wealthiest of its time and the begetter, in a series of family partnerships that included a branch at Cologne (to which the founder, Nicolaas, emigrated in 1585), of a large quantity of letters, journals, account-books. For the production of statistical series, unfortunately, these are adequate in the main only for the 1640s: the elaborate lists and tables, recording the geography and personnel of the trade of a later Nicolaas and his partners, which fill over 100 pages of volume II, have only a limited value - not so much because Nicolaas himself was an *enfant gaté* as because the tide was already turning against Antwerp in its vital long-distance trades with Italy (chiefly silk) and even the Iberian peninsula, where the Peace of Munster at last established the Dutch as equal competitors. Nine-tenths of this family's remains in the Stadsarchief Antwerpen concern this partnership.

A more interesting figure is Balthasar de Groote, who returned to the city in 1612 and died there in 1656; he was a brother-in-law to Rubens, though himself apparently devoid of cultural interests. With one or more of his brothers, including the Cologne branch until it broke off in 1634, Balthasar operated on the largest assets enjoyed by any Antwerp house, in part thanks to sound marriage strategy, still more to his father (of whom we hear little). The years 1619-1633 were a period of striking growth, but already not one matching the annual percentages achieved by some other firms during the Truce. In 1647 what was